

Teorie protoindustrializace, dosavadní výzkum a nové přístupy

Fenomén protoindustrializace je více než čtyřicet let diskutován hospodářskou a sociální historiografií. Přináší s sebou rozsáhlé teorie, revize a koncepty opakovaně podněcující badatelskou veřejnost.¹ Tento pojem zavedl na konci šedesátých let 20. století americký badatel Franklin F. Mendels, který se v rámci své disertační práce zaměřil na výzkum populačního vývoje Flander v 17. a 18. století.² Protoindustrializaci chápal jako zapojení venkovských pracovních sil do domácího průmyslu pracující pro nadregionální trhy, které nebyly svázány cechovními omezeními. To vedlo k regionální diferenciaci a specializaci na oblasti vesnického řemesla a agrárního zemědělství.³ Regiony, ve kterých během 16.–18. století docházelo k rozvoji rukodělné a manufakturní výroby, se mohly za určitých podmínek dále rozvinout a stát se centry industriální výroby. Základní podobnost protoindustriálních oblastí s oblastmi pozdější industriální výroby sledoval Franklin Mendels v demografických aspektech a celkovém populačním vývoji. Při svém výzkumu Flander dospěl k závěru, že tento region byl stejně jako industriální oblasti charakteristický rychlým populačním růstem, který zapříčinilo dřívější hospodářské zabezpečení a tedy možné snížení věku snoubenců, čímž se prodlužovalo fertillní období ženy a celkově se zvýšila natalita při zachování přibližně stejné hladiny mortality, jaká byla běžná v agrárních oblastech.

Původní hypotézu však později zrevidoval sám autor, který postupně svou koncepci upravil a zjednodušil.⁴ Další výzkumy ho dovedly k závěru, že venkovská průmyslová expanze nemusí jednoznačně dokládat rozvoj protoindustriální oblasti, dále se přiklonil k většímu významu měst při vzniku těchto specifických regionů a revidoval také svůj pohled na centralizované formy průmyslové výroby, kterým přiznal důležitou roli v rámci procesu protoindustrializace. Mendels chápal protoindustrializaci jako součást industrializačního procesu, resp. první fázi, na kterou přímo navazovala fáze tovární industrializace.

Zveřejnění této koncepce přineslo rozsáhlou diskusi a kritiku. Problematice protoindustrializace se na počátku sedmdesátých let 20. století věnovali rovněž američtí historikové bratři Tylliové, kteří se zaměřili na transformaci venkovské ekonomiky. Podle nich se totiž za určitých hospodářských, technických a sociálních podmínek mohla přeměnit na průmyslovou ekonomiku představující počátky industrializace.⁵

Impulsem k další diskusi se stala kniha göttingenských badatelů *Industrialisierung vor der Industrialisierung*, vydaná v roce 1977.⁶ Historici Peter Kriedte, Hans Medick a Jürgen Schlumbohm shrnuli na stránkách této práce dosavadní teorie a představili novou koncepci. Základ a zároveň hnací sílu procesu protoindustrializace spatřovali v dynamice vývoje populace, přičemž tato přechodná perioda mohla, ale nemusela vést k dalšímu rozvoji oblasti. Inspirativní byl především jejich pohled na důležitost nadnárodních trhů, úlohu měst ve sledovaném procesu či demografický režim.

Sporným bodem se pro mnohé historiky stala otázka produkce pro nadregionální a nadnárodní trhy. Autoři totiž považovali tyto trhy za hybatele procesu protoindustrializace a přikládali jim zásadní význam,⁷ za což však byli odborníky velmi kritizováni. V protoindustriálních oblastech se sice utvořily vazby na síť lokálních, nadregionálních a nadnárodních trhů, které mohly urychlit proces industrializace, avšak tento vývoj byl ovlivněn mnoha dalšími faktory. Přebytek levné pracovní síly, který znamenal zpomalení modernizačního procesu (např. pomalé zavádění nových technologií), a ztráta odbytiště pro výrobky z protoindustriálních regionů mohly vést až k postupné deindustrializaci dané lokality.

Nejpodstatnější částí práce, resp. nového konceptu bylo vytvoření teoretického modelu reprodukčního chování populace v protoindustriální oblasti, jehož mechanismus spočíval ve fungování rodiny. S touto teorií přišel Hans Medick, který se opíral o skutečnost, že v těchto oblastech nebylo živobytí závislé na zděděné usedlosti, ale na vlastní práci, která vedla k samostatnosti mnohem dříve než například u obyvatel žijících v čistě zemědělských

oblastech. S ohledem na tuto skutečnost by snoubenci mohli vstupovat do manželství v mnohem nižším věku a tedy dříve zakládat rodinu.⁸

Vzhledem k nízké výnosnosti polností a nedostatečně ohodnocené rukodělné výrobě se na uspokojování základních životních potřeb v protoindustriálních regionech muselo podílet co nejvíce členů rodiny. Tento systém mohl být dle autorů rozšířen pouze za předpokladu neustálého zvyšování počtu poddaných. Göttingenští badatelé souhlasili v otázkách populačního vývoje s Franklinem Mendelsem, tzn. se snižováním věku vstupu do manželství, které s sebou přineslo prodlužování doby fertility, zkrácením intervalu mezi jednotlivými porody, stagnací nebo jen mírným vzestupem mortality.

Diskuse následující po zveřejnění této systémové koncepce a další konkrétní výzkumy však tuto teorii zpochybnily. Nelze zcela odmítnout tezi, že protoindustrializace s sebou přinesla rychlý růst počtu obyvatel, vědecké výsledky především anglických historiků však dokazují, že snižování věku snoubenců a tím prodloužení aktivní fertility ženy je přinejmenším diskutabilní.⁹

Protoindustriální regiony se za určitých podmínek mohly dále rozvinout do středisek industrializace, či se naopak tzv. deindustrializovat. V rámci své koncepce přišli göttingenští badatelé s teorií o čtyřech typech oblastí. Za prvé se jednalo o regiony, které se přeměnily v centra moderního průmyslu. Za druhé se lokality sice začaly přeměňovat, ale vývoj byl natolik problematický, plný krizí a stagnací, že mohl vést i k deindustrializaci (příkladem jsou např. Flandry či Slezsko). Za třetí se protoindustriální regiony postupně deindustrializovaly a, pokud se jednalo o oblasti s dobrými klimatickými podmínkami a kvalitní půdou, přeorientovaly na komerční zemědělství. Za čtvrté se původně protoindustriální regiony deindustrializovaly především kvůli ztrátě kontaktů s nadregionálními a nadnárodními trhy, oproti předchozímu typu se však oblasti vyznačovaly nekvalitní půdou, která nebyla schopná uživit tak velkou populaci a obyvatelé těchto lokalit se často stávali pracovními silami v nových průmyslových oblastech, což vedlo až k postupnému vyliďňování těchto regionů.¹⁰

Problémem, na který Kriedte, Medick a Schlumbohm nebrali přílišný ohled, byly vývojové podmínky zemí, ve kterých se protoindustriální oblasti nacházely. Autoři totiž předpokládali, že protoindustrializace se mohla plně rozvinout pouze v regionech, ve kterých docházelo k rozpadu feudálního systému. Tento již nefungující systém neudržel aktivní úlohu vrchnosti, která byla ponechána osobám spojeným s nákladnickým systémem či manufakturami, které za tuto „pozici“ odváděly poplatky (tribut ve formě peněžitých dávek). Uvedená teze však narážela na fakt, že země, pro které byl charakteristický tzv. Gutswirtschaft, mohly tento systém těžko akceptovat.

V devadesátých letech 20. století byly původní Mendelsův i systémový koncept göttingenských autorů již natolik diskutovány a kritizovány, že bylo nutné přikročit k určité mezibilanci a novému pohledu na danou problematiku.¹¹ Badatelé se zaměřili především na nejspornější momenty, jako jsou otázky změn v populačních zvyklostech, proměny sociálních struktur, které mohly být předpokladem, ale také výsledkem protoindustrializace, dále na vymezení rozdílů mezi ekonomickými a sociálními funkcemi domácího průmyslu v procesu protoindustrializace a v epoše továrního průmyslu.¹²

Nejvýznamnějším příspěvkem k diskusi o problematice protoindustrializace byl bezesporu soubor studií, jehož editory byli Markus Cerman a Sheilagh C. Ogilvie.¹³ Dvanáct předních odborníků na problematiku protoindustrializace zde prezentovalo nejen zásadní otázky této velmi diskutované teorie, ale zároveň představilo konkrétní výsledky výzkumů pro některé evropské země. Studie Markuse Cermana, Sheilagh C. Ogilvie a Jürgena Schlumbohma shrnují nejen dosavadní výzkum a proměny teorie protoindustrializace, ale nabízejí i možnosti dalšího směřování této problematiky.¹⁴

V roce 1997 vydalo trio göttingenských autorů studii *Eine Forschungslandschaft im Bewegung*, která upozornila na možná úskalí aplikace tohoto konceptu v rámci výzkumu.¹⁵

Řada historiků se postupně začala odpoutávat od nadužívání pojmu „protoindustrializace“, který pomalu ztrácel původní význam, a zaměřila se na výzkum konkrétních lokalit. Jejich výstupy se nacházejí zpravidla na pomezí hospodářských a sociálních dějin, dějin řemesel, zemědělství či dějin rodiny. V devadesátých letech minulého století a na počátku 21. století badatelé aplikovali dosavadní protoindustrializační teorie na různé evropské regiony a jejich výzkum znamenal další podnět pro diskusi o teoriích protoindustrializace.¹⁶

V roce 2011 vyšel soubor jedenadvaceti studijních textů pod názvem *Wirtschaft und Gesellschaft*, který reflektuje různé aspekty hospodářských a sociálních dějin Evropy za posledních tisíc let.¹⁷ Tématu protoindustrializace se na stránkách sborníku věnoval Markus Cerman, který ve své stati revidoval původní koncepci. Vytknul jí především absenci zásadních činitelů pro přechod od agrární k industriální společnosti – cechů a manufaktur. Taktéž kritizoval teze o dopadu protoindustrializace na rodinu a celkový demografický vývoj.¹⁸ Autor však nezpochybnil teorii protoindustrializace jako takovou, ale upozornil (stejně jako Jürgen Schlumbohm)¹⁹ na nutnost oddělovat výzkum samotného konceptu od konkrétních empirických výstupů.

Nejnověji se studiem protoindustrializace zabývá britská historička Julie Marfany, která dlouhodobě zkoumá oblast Katalánska.²⁰ Ve svých pracích dokládá potřebu zachování protoindustrializace, avšak upozorňuje na nutnost změny náhledu na daný problém. Badatelka vyzývá k novému přístupu studia protoindustrializace, a to především detailnější reflexí demografických aspektů. Za základní považuje nejen výzkum dopadů protoindustrializace na sňatečnost a manželskou plodnost, ale i zaměření se na mortalitu a otázku migrace.²¹

Možné přístupy naznačené Markusem Cermanem a Julií Marfany mohou být aplikovatelné pouze v okamžiku, kdy teorie protoindustrializace nebude chápána jako dogma, ale jako soubor základních předpokladů, které mohou být dále rozpracovány či naopak vyvráceny.

¹ Shrnutí výzkumu protoindustrializace do počátku 90. let 20. století publikoval v roce 1994 Milan Myška na stránkách Českého časopisu historického, viz Milan MYŠKA, *Protoindustrializace. Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu*, ČČH 92, 1994, č. 4, s. 759–774.

² Disertační práce byla v plném znění publikována až v roce 1981, viz Franklin Fritz MENDELS, *Industrialization and Population Pressure in Eighteenth-Century Flanders*, New York 1981.

³ TÝŽ, *Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process*, *Journal of Economic History* 32, 1972, s. 241–261; TÝŽ, *Proto-Industrialization: Theory and Reality. General Report*, in: Eighth International Economic History Congress. A-Themes, Budapest 1982, s. 69–107.

⁴ Zároveň byla dosavadní hypotéza o přímé závislosti uzavřených manželství na konjunktuře oblasti zpochybněna v 90. letech minulého století Christiaanem Vandebroekem, který na základě svého výzkumu Flander došel k naprosto opačnému jevu – stálému poklesu počtu obyvatel a vysokému počtu osob žijících v trvalém celibátu. Viz Christiaan VANDENBROEKE, *Proto-Industrialisierung in Flandern: ein kritischer Überblick*, in: Markus Cerman – Sheilagh C. OGILVIE (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa: industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994, s. 113–128.

⁵ Charles TILLY – Richard TILLY, *Agenda for European Economic History in the 1970s*, *Journal of Economic History* 31, 1971, s. 184–198; Richard TILLY, *Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung*, Göttingen 1980.

⁶ Peter KRIEDTE – Hans MEDICK – Jürgen SCHLUMBOHM, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*, Göttingen 1977.

⁷ Tamtéž, s. 87.

⁸ Hans MEDICK, *The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family during the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism*, *Social History* 1, 1976, č. 2, s. 291–315.

⁹ Např. Pat HUDSON, *Proto-Industrialisierung in England*, in: M. Cerman – S. C. OGILVIE (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa*, s. 61–78. Autorka v podstatě navázala na kritiku z 80. let 20. století, kdy především angličtí historici vyvraceli teze o významu protoindustrializace jako hnací síle populačního vývoje. Viz E. A. WRIGLEY – R. S. SCHOFIELD, *The Population History of England 1541–1871*, Cambridge 1989; David LEVINE (ed.), *Proletarianization and Family History*, Orlando 1984.

¹⁰ P. KRIEDTE – H. MEDICK – J. SCHLUMBOHM, *Industrialisierung*, s. 272–331.

¹¹ TÍŽ, Socialgeschichte in der Erweiterung. Proto-Industrialisierung in der Verengung?, *Geschichte und Gesellschaft* 18, 1992, s. 70–87, 231–255.

¹² K ekonomickým aspektům protoindustrializace viz Ulrich PFISTER, Proto-industrielles Wachstum: ein theoretisches Modell, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1998, č. 2, s. 21–48; nověji TÝŽ, Craft Guilds, the Theory of the Firm, and Early Modern Proto-Industry, in: Stephan R. EPSTEIN – Maarten PRAK (edd.), *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400–1800*, Cambridge 2008, s. 25–51.

¹³ M. CERMAN – S. C. OGILVIE (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa: industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994.

¹⁴ M. CERMAN – S. C. OGILVIE, Theorien der Proto-Industrialisierung, in: M. CERMAN – S. C. OGILVIE (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa*, s. 9–22; Jürgen Schlumbohm, „Proto-Industrialisierung“ als forschungsstrategisches Konzept und als Epochenbegriff – eine Zwischenbilanz, in: tamtéž, s. 23–34.

¹⁵ P. KRIEDTE – H. MEDICK – J. SCHLUMBOHM, Eine Forschungslandschaft in Bewegung. Die Proto-Industrialisierung am Ende des 20. Jahrhunderts, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1998, č. 2, s. 9–20.

¹⁶ Výběrově: Rainer BECK, *Unterfinning. Ländliche Welt vor Anbruch der Modern*, München 2004; Dietrich EBELING – Wolfgang MAGER (edd.), *Protoindustrie in der Region. Europäische Gewerblandschaften vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*, Bielefeld 1997; Axel FLÜGEL, *Kaufleute und Manufakturen in Bielefeld. Sozialer Wandel und wirtschaftliche Entwicklung im proto-industriellen Leinengewerbe von 1680 bis 1850*, Bielefeld 1993; Klaus GESTWA, *Proto-Industrialisierung in Rußland. Wirtschaft, Herrschaft und Kultur in Ivanovo und Pavlovo, 1741–1932*, Göttingen 1999; Mark HÄBERLEIN – Christof JEGGLE (edd.), *Vorindustrielles Gewerbe. Handwerkliche Produktion und Arbeitsbeziehungen in Mittelalter und früher Neuzeit*, Konstanz 2004; Peter KRIEDTE, *Eine Stadt am seidenen Faden. Haushalt, Hausindustrie und soziale Bewegung in Krefeld in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Göttingen 1991; Hans MEDICK, *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als allgemeine Geschichte*, Göttingen 1996; Sheilagh C. OGILVIE, *State Corporatism and Proto-Industry: the Württemberg Black Forest 1590–1797*, Cambridge 1997; Ulrich PFISTER, *Die Zürcher Fabriques. Protoindustrielles Wachstum vom 16. bis 18. Jahrhundert*, Zürich 1992; David Warren SABEAN, *Property, Production and Family in Neckarhausen 1700–1780*, Cambridge 1990; TÝŽ, *Kinship in Neckarhausen 1700–1870*, Cambridge 1997; Jürgen SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit 1650–1860*, Göttingen 1994.

¹⁷ Markus CERMAN – Franz X. EDER – Peter EIGNER (edd.), *Wirtschaft und Gesellschaft. Europa 1000–2000*, Innsbruck – Wien – Bozen 2011.

¹⁸ Markus CERMAN, Vorindustrielles Gewerbe und Proto-Industrialisierung, in: M. CERMAN – F. X. EDER – P. EIGNER (edd.), *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 211–227. Videňský profesor Markus Cerman se dlouhodobě věnuje problematice protoindustrializace a aplikaci této teorie, viz M. CERMAN, *Proto-Industrialization in Urban Environment: Vienna, 1750–1857, Continuity and Change* 8, 1992, s. 281–320; TÝŽ, *Proto-industrielle Entwicklung in Österreich*, in: M. CERMAN – S. C. OGILVIE (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa*, s. 161–175; TÝŽ, *Soziale Differenzierung, proto-industrielle Entwicklung und Gutsherrschaft in Frýdlant und Liberec 16.–19. Jahrhundert*, in: Markus CERMAN – Hermann ZEITLHOFER, *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gessellschaft in Gutsherrschaften, 16. – 19. Jahrhundert*, Wien – München 2002, s. 174–191; TÝŽ, *Rural Economy and Society*, in: Peter WILSON (edd.), *A Companion to Eighteenth-Century Europe*, Oxford 2008, s. 47–65.

¹⁹ Jürgen SCHLUMBOHM, „Proto-Industrialisierung“ als forschungsstrategisches Konzept und als Epochenbegriff – eine Zwischenbilanz, in: M. CERMAN – S. C. OGILVIE (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa*, s. 23–34.

²⁰ Julie MARFANY, *Choices and constraints: marriage and inheritance in eighteenth and early nineteenth-century Catalonia, Continuity and Change* 21, 2006, č. 1, s. 73–106; TÁŽ, *Is it still helpful to talk about proto-industrialization? Some suggestions fr om a Catalan case study, Economic History Review* 63, 2012, č. 4, s. 942–973; TÁŽ, *Land, Proto-Industry and Population in Catalonia, C. 1680–1829. An Alternative Transition To Capitalism?*, Farnham 2012.

²¹ Julie MARFANY, *Is it still helpful to talk about proto-industrialization?*, s. 942–973, zde s. 943. Badatelka poukazuje na fakt, že velká část odborných prací reflektuje pouze jednu část demografické situace, což vede k jednostrannému pohledu na daný region.

Text je subkapitolou studie Nekvapil Jirásková, Šárka: *Protoindustrializace a možnosti studia populačního vývoje v oblasti severovýchodních Čech*. ČČH 113, 2015, s. 27–49.